

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО; КРИМНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

В. С. Канцір

*кандидат юридичних наук, доцент,
декан юридичного факультету
Львівської комерційної академії*

УДК 343.326

СОЦІАЛЬНІ ЧИННИКИ, ЩО СТИМУЛЮЮТЬ ВИНИКНЕННЯ ТЕРОРИЗМУ

Розглянуто виникнення та реалізацію терористичних діянь як прояву макросистемних соціальних чинників.

Ключові слова: міжнародний тероризм, соціальне підґрунтя тероризму, етно-територіальний тероризм, релігійний тероризм, соціальний тероризм, соціальні мережі, фрустраційні соціальні чинники.

Тероризм — одна з найбільш давніх, серйозних та актуальних проблем сучасного світу. У нинішніх умовах це — динамічне явище, що характеризується, насамперед, небувалим розмахом терористичних акцій, зростанням ступеня їхньої катастрофогенності й масштабності. На сьогодні день ареною тероризму стають вже не тільки традиційні зони міжнародних конфліктів, а й фактично всі країни світу. Тому вивчення тероризму є першорядним завданням з метою його попередження, хоча б в нашій країні. Україна як незалежна держава не повинна стояти осторонь проблеми, яка є однією з найголовніших для сучасного світу. Вона повинна отримувати достовірну інформацію про методи і засоби, які використовує світова спільнота для боротьби з тероризмом, та використовувати інформацію, напрацьовану іншими країнами у цій галузі для створення своєї правової системи та механізмів захисту своєї території та свого населення.

На кримінально-правовому рівні аспекти терористичної діяльності досліджують В. Антипенко, Ю. Антонян, С. Допілка, В. Ємельянов, В. Єрмаков, О. Зубова, І. Комарова, М. Краснов, В. Крутов, В. Ліпкан, В. Лопатін, В. Лунєєв, Б. Мартиненко, Г. Морозов, С. Мохончук, М. Назаркін, Д. Никифорчук, Є. Побегайло, М. Руденко, І. Трунов, В. Устинов, О. Хлобустов та ін., які розглядають міжнародно-правові та кримінологічні проблеми боротьби з тероризмом. Вищезгаданими вченими запропоновано спектр практичних заходів, які необхідно вжити для профілактики й запобігання екстремістським і терористичним діям суб'єктів суспільного життя.

Мета статті полягає у дослідженні такого соціального середовища, яке стимулює установки на тероризм як форму соціальної дії, може виникати в результаті

© Канцір В. С., 2011

комбінаторного впливу конкретних фрустраційних соціальних чинників з обов'язковою участю їх соціально-психологічних складових.

Незважаючи на суттєве зростання кількості досліджень і публікацій з проблеми тероризму (тільки на сайті www.yahoo.com. пошукова система пропонує 21 000 000 посилань на тему “аналіз тероризму; 178 000 посилань на цю статтю на сайті www.google.com.ua.), ця проблема далека від вирішення як на теоретичному рівні, так і на рівні практичної політики. Одним із центральних аспектів вирішення даної проблеми є розуміння того, що примушує людей діяти саме таким чином, чому і за яких умов людина готова підтримувати акції масового насильства проти інших, тероризм. Саме на цьому теоретичному аспекті тероризму як специфічної соціальної дії і буде сфокусовано увагу в даній статті.

У полі досліджень і публікацій, з одного боку, відчувається недостатність емпіричних праць, зорієнтованих на системне вивчення тероризму як феномена соціальних (у соціологічному сенсі) дій; з іншого боку, нерідко трапляється відсутність чіткого теоретико-методологічного підходу, що дозволяє “побачити” зародження і здійснення терористичного акта як соціальної дії. Значна частина наукових публікацій присвячена аналізу макросистемних чинників, що пояснюють терористичні акти, ролі, ефективність превентивних заходів, державних стратегій, переговорних механізмів з терористами; розгляду тероризму як нової форми ведення війни або організованої злочинності; аналізу економічних наслідків тероризму тощо. Спеціальна література у переважній більшості сфокусована на проблемах опису терористичних організацій і дискусіях про дефініцію тероризму, ніж на причинній зумовленості явища, пов'язаній з його соціальними, політичними, ідеологічними, культурними, психологічними та іншими підставами [1–4]. Такий проблемний акцент цілком можна з'ясувати не тільки (і не стільки) чинником актуальності, але в значній мірі надмірною складністю досліджень такого роду соціальних дій, основна процесуальна частина яких проходить латентно, часто є надто складною для з'ясування з погляду явних структур, цінностей і правил. Дослідження і пояснення подібних дій кидають виклик теоретичним і методологічним можливостям науки, роблять їх осмислення стосовно зазначеної проблеми надзвичайно актуальним.

Незважаючи на дискусії, що тривають відносно дефініції явища тероризму, аналіз спеціальних досліджень показує, що, говорячи про сучасні прояви тероризму, ми можемо з відносною впевненістю описувати це явище в континуумі таких обов'язкових характеристик:

а) наявність (вибір) специфічної стратегії дії, зорієнтованої на масове залякування, насильство, замах на життя, здоров'я, безпеку людей, що завдає реальних масових втрат мирним громадянам або загрожує діями з метою дестабілізації, зміни “ворожої” системи або режиму;

б) повідомлення про мету (місію) конкретної терористичної дії або про те, що ті особи, які діють, хочуть принципово змінити (на локальному, національному, регіональному або глобальному рівні) ідеологічне обґрунтування (легітимація) незадоволення конкретною системою, порядком (режимом);

в) публічний і навмисний характер виконання дій (що безпосередньо пов'язано з обраною стратегією).

Тероризм як сукупність певних стратегій і цілей може здійснюватися в різних формах. Ф. Найдхарт, Р. Майнц пропонують таку базову класифікацію організаційних форм тероризму: індивідуальні терористи; невелика терористична мережа, заснована на міжособистісних стосунках; високоінтегрована група; терористична організація [5]. Крім того, дана класифікація має бути уточнена ознаками наявності організаційної мережевої структури, форм координації/управління, характеру розподілу ролей та ієрархії. Численні приклади сучасного

тероризму дозволяють припустити, що найчастіше ми маємо справу з його гібридними формами, в яких істотну роль (за винятком індивідуального тероризму) відіграють соціальні мережі, які забезпечують досягнення мети. Форми тероризму можуть помітно відрізнятися і за способами легітимації, ідеологічним обґрунтуванням намірів. Можна прийняти виділені В. В. Вітюком та І. В. Дакильовичем [6, с. 24–25] на основі цього показника наступні три основні форми тероризму: соціальний тероризм, що переслідує мету зміни конкретної економічної і/або політичної системи (режиму), який, зазвичай, з'являється у формах лівого або правого тероризму, відмінності між якими останніми роками стають все менш помітними; етно-територіальний тероризм, що зростає на ґрунті етно-націоналістичних і територіальних вимог; релігійно забарвлений тероризм, пов'язаний з міжрелігійною нетерпимістю або прагненням повалити світську владу. Так, як і у випадку прояву організаційних форм, практика демонструє гібридні за ідеологічним підґрунтям і способами легітимації форми тероризму, в яких зростають чинники соціальної, етнокультурної та релігійно-культурної залежності.

Дослідники сучасних проявів тероризму відзначають значну активізацію його етнорелігійних форм, легітимація яких пов'язана із зверненням до ісламського фундаменталізму. Проявами такого різновиду тероризму виявилися охоплені як США, країни Західної Європи, Центральної і Південної Азії, так і Росія. Згідно з результатами спеціальних досліджень для даного різновиду тероризму з погляду організаційної побудови характерною є мережева структура організацій з вираженою багаторівневою ієрархією “вузлів” і у “вузлах” мережі. При цьому необхідно розрізняти елітний і масовий рівні прояву мережі-ієрархії. Ієрархію визначають лідери та їхня центральна організована група (“елітне ядро” мережі): армійський виконком в організаціях IRA, *cupola* — SL, меджліс шура в *Islamic Jihad*, рада або меджліс в *Al Qaida* тощо, — активісти (професійні терористи), члени організації, які ведуть легальне життя, широка соціальна периферія, що забезпечує організацію інформацією, засобами, потенційними кадрами, але не ознайомена з діяльністю організації. При цьому в мережі отримує значний розвиток багаторівнева функціональна диференціація, формуються структури (осередки, модулі) фінансування, постачання, пропаганди, бойової і цивільної підтримки. Мережевий характер додає структурі нечіткість меж, широко представлена автономія в плануванні і здійсненні щоденних дій, глибока ідентифікація особи з організацією, сліпа довіра до всіх її членів, розвиток латентних стосунків як особливої форми слабких зв'язків. Незважаючи на те, що навіть між осередками (модулями) одного рівня ієрархії існують слабкі (“сплячі”) зв'язки, разом з тим вони легко можуть бути активізовані у будь-який час в разі потреби. Такий гібрид дає можливість запобігати відцентрові тенденції мережі жорсткістю ієрархії і навпаки. Мережева структура забезпечує ефективно подолання постійної загрози розкриття і покарання. Ієрархія ж дає заступництво, захищеність, згуртованість, тверду організацію в динамічному, непостійному навколишньому середовищі.

Знання про властивості явища тероризму дозволяє його адекватно верифікувати і класифікувати. Проте цього знання виявляється недостатньо, якщо прагнути на його основі обмежити прояви і підтримку тероризму. Незважаючи на численність спеціальної літератури, її аналіз показує, що не отримали задовільного теоретичного осмислення і емпіричного вивчення принципові питання про те, як відбувається народження підтримки терористичних дій або, аналогічно, перехід від “революційної ситуації” до “революційних дій”? Серед таких питань сформулюємо такі:

а) якщо визнати, що первинне джерело насильства коріниться в механізмах тривалої, гострої фрустрації-агресії і відсутності здатності її подолати за допомогою механізмів адекватної конструктивної гіперкомпенсації, то які соціальні, економічні,

політичні, цивільні, культурні, ідеологічні, психологічні чинники та їх комбінації стимулюють виникнення, накопичення, прояв етно-релігійної агресії і підтримки тероризму в конкретних соціальних середовищах як ефектів гіперкомпенсації [7, с. 74]?

б) якщо орієнтуватися на ієрархічно-мережеві гібриди організацій, то чи існує взаємозв'язок між конфігураціями соціальних мереж в даних середовищах і ефективністю розповсюдження соціально-психологічних установок на агресію і підтримку тероризму? Як впливають негативні чинники самоідентифікації в соціальних мережах на розповсюдження установок на соціальну агресію, екстремістські і терористичні дії?

в) чому в одних випадках в соціальних середовищах, які відчують економічну, культурну, цивільну депривацію, соціально-психологічну напругу, формується і виявляється підтримка тероризму, в інших випадках (значно поширеніших) це не відбувається? З позицій формальної наукової мови, це питання про кластеризацію тих, хто підтримує тероризм;

г) навіть якщо кластеризація групи тих, хто підтримує тероризм, можлива, то це не означає визначення реальної групи включених в терористичні дії. Чому і за яких умов соціальні групи та індивіди, котрі виражають готовність підтримати терористичні дії, насправді починають діяти таким чином? Або, іншими словами, як потенційна група (аналогічно — “клас в собі”) стає реальною групою (“класом для себе”), що діє на підтримку терористичних акцій?

д) якщо безпосереднє вивчення учасників терористичних мереж (методами включеного спостереження, експерименту, безпосереднього опитування) неможливе або вкрай обмежене, то чи можуть бути використані інші методи для отримання знання з питань, поставлених вище?

Завдання безпосереднього вивчення соціальних мереж, що провокують або фактично підтримують тероризм, практично не може бути реалізованим. Проте, на нашу думку, для отримання необхідних даних, конструювання і перевірки гіпотез про зв'язки і чинники можливе використання непрямого методу аналізу окремих випадків, які можуть розглядатися як емпіричні праобрази дослідженого соціального середовища. При цьому треба мати на увазі декілька істотних обмежень. По-перше, етапний рівень мереж “побачити” соціологічними (зокрема непрямыми) методами практично неможливо. Непрямим методом case-study можна лише отримати відносне знання про особливості прояву установок на тероризм на масовому рівні мереж або її периферії. По-друге, механізми розповсюдження і легітимації установок, домінуючі інтереси і стратегії, що реалізуються на елітному і масовому рівнях соціальних мереж, можуть істотно відрізнятися. По-третє, треба мати на увазі відносність отриманого знання, його здатність описати тільки найбільш загальні стохастичні прояви предмета дослідницького інтересу на “масовому рівні” такого типу гібридних структур терористичних дій і неможливість безпосереднього перенесення знання і його специфіки відносно фактичних випадків тероризму. Разом із тим таке знання може допомогти зрозуміти зародження і розповсюдження соціальних установок на підтримку тероризму і включення в таку форму соціальних дій, а отже, допомогти зробити ефективнішою політику, спрямовану на запобігання і/або обмеження чинників розвитку тероризму в певних соціальних середовищах.

Якщо предметом дослідження вибрати чинники, що сприяють накопиченню агресії в соціальних мережах і мотивують, стимулюють, легітимують підтримку етно-релігійно забарвленого тероризму (легітимація якого пов'язана з ісламським фундаменталізмом), то яким умовам повинно відповідати таке середовище? Враховуючи результати опублікованих досліджень, можна припустити, що таке середовище повинно володіти, принаймні, такими характеристиками:

— походження його представників має бути пов'язане із зонами культурної маргінальності, які характеризуються незавершеністю і деформованістю соціальних і культурних процесів [4, с. 165–172], травматичним характером модернізації [8, с. 38–44] (зокрема швидкої урбанізації, інформатизації, технологізації традиційних суспільств), з яких прибувають мігранти, і, отже, вони вже є в тому чи іншому ступені десоціалізованими;

— у культурно-релігійному аспекті повинно бути маргінальним до домінуючого макросоціального середовища;

— переживати стан утиску, гострої фрустрації, депривації (такі відомі дослідники чинників, що спонукають до соціального насильства, як Б. Хозеліц, А. Уїлнер, Ф. Неш, Т. Гарр [9; 7, с. 77–78, 103–104], стверджують, що депривація і фрустрація слугують каталізатором насильницьких дій, “нереалізовані прагнення продукують відчуття розчарування, але нереалізовані очікування знаходять свій вихід у відчуттях депривації. Розчарування переважно терпиме; депривація часто нестерпна. Депривований індивід відчуває спонукання до того, щоб виправити будь-якими доступними засобами матеріальні і психічні фрустрації, які виникли у нього. ... депривація слугить каталізатором революційних дій” [9, с. 363], можливе відчуття культурного шоку при взаємодії з домінантним макросередовищем);

— бути об'єднаною соціальною мережею.

При цьому не обов'язково середовище-праобраз повинно функціонувати в суспільствах-державках, для яких прояви тероризму стали актуальними. У такому разі подібний *case-study* може бути здійснений і на прикладі динаміки соціальних мереж в Україні в середовищах, сформованих легальними і нелегальними мігрантами, що походять з ісламсько-мусульманських регіонів походження, які включені у сферу освіти і/або приватного бізнесу і вважаються маргінальними за соціокультурними характеристиками.

На нашу думку, стан такого соціального середовища, який стимулює установки на тероризм як форму соціальної дії, може виникати в результаті комбінаторного впливу конкретних фрустраційних соціальних чинників з обов'язковою участю їх соціально-психологічних складових. Це — результат синергетичного ефекту впливу таких фрустраційних чинників, як:

— *матеріально-економічних* — важке, хворобливе переживання індивідами матеріальної невлаштованості, стани абсолютної або відносної соціально-економічної депривації, особливо в порівнянні з економічним станом домінуючого макросоціального середовища. Найчастіше така ситуація пов'язана з мінімізацією оплати праці, відсутністю гарантій зайнятості, гарантованих джерел доходу, економічною експлуатацією;

— *громадсько-політичних*:

а) гостре, хворобливе переживання індивідами обмеження в громадянських, політичних правах,

б) відсутність державності власного народу,

в) різка незадоволеність існуючим політичним порядком, характером та змістом тих рішень, що приймаються інститутами влади і державно-національними або регіональними лідерами;

— *соціокультурних* — гостре переживання соціально-статусних, ролевих депривацій, неприйнятних форм соціального контролю;

— *соціокультурних*:

а) гостре, хворобливе переживання дефіциту освіти, інформації,

б) стани “відчуженості” соціокультурного оточення при зіткненні з іншою культурою, що посилюється в ситуації вимушеного знаходження в ній, також, можливо, унаслідок культурного шоку, який переноситься;

в) сформоване (що формується) уявлення про “чуже” культурне середовище перебування в порівнянні з “рідним” культурним середовищем як нижчої за ієрархією значущості, гідності, виправданості існування, яке розповсюджується на узагальненні оцінки представників культури перебування (“місцевих жителів”), їх способу життя, повсякденних звичок, характеру соціального устрою, інституційного порядку тощо;

— *етно-релігійно-психологічних* — відчуття обмеженої етнічної (релігійно-конфесійної) гідності і відповідної відносної депривації;

— *вплив чинників групи і власне соціальної мережі*. Згідно з висновками Е. Фромма, акцентуація характеру, властива терористам, може формуватися не тільки і не стільки спонтанно, починаючи з ранніх етапів соціалізації, але безпосередньо в результаті входження і перебування індивіда в специфічній фрустрованій групі; індивід потрапляє в залежність від зовнішньої дії групи, під впливом якої може перетворитися на слухняну машину для вбивства. Порівняльні дослідження показують, що сильна потреба в приналежності до групи є загальною рисою терористів у всьому світі, а груповий інтерес стає для них системою нормативних стандартів і цінностей [10, с. 122; 11, с. 210]. У таких умовах неавторитарні особи, знаходячи захист від страху перед авторитаризмом, самі можуть набути відповідних особистісних рис: нетерпимість до свободи; прагнення до самоствердження і влади; агресивність; орієнтація на авторитет лідера, групи, держави; стереотипність мислення і конформізм; ксенофобія [12, с. 20].

Також емпіричної перевірки вимагають такі припущення:

— про існування зв'язку між структурою взаємодії в мережах, потенціалом агресії і ступенем підтримки дій, спрямованих на масове насильство або його загрозу;

— про можливий вплив типу структури соціальних мереж (концентрованої або дискретної, ієрархічної жорсткості, моно- або мультіядерної), взаємозв'язку між її легальними і латентними формами, мережевої орієнтації на симетричні обміни та на накопичення соціальної напруги і агресії в мережі.

— моральної, ідеологічної, світоглядної легітимації, що надає діям “вищій сенс” і звільняє здійснювані насильницькі дії від особистості. Ідейні основи такої легітимації набувають гіпертрофованих масштабів і нерідко зорієнтовані на перетворення на “пекло” всього того, що не відповідає вибраним поглядам і цінностям (цей процес в спеціальній літературі описується поняттям “інферналізація” [13, с. 190]). Травматичний характер модернізації підвищує інтерес людей, які відчувають фрустрації та кризу ідентичності, до історичних традицій, ідеології традиціоналізму, що переростає часто у фундаменталізм. Як відзначає Д. Елтер, “коли смерть стає мірилом відданості благородній справі, навіть жертви стають співучасниками насильства, якщо вони вважають це певною історичною необхідністю. Для політичного насильства це — один з шляхів отримати свою легітимність” [1, с. 51].

Підсумовуючи викладене, можемо констатувати, що побудова соціолого-математичної моделі розвитку сценаріїв, пов'язаних з установками на підтримку тероризму у фрустрованих, маргіналізованих соціальних мережах залежно від комбінації конкретних сукупностей чинників, є важливим завданням, вирішення якого здатне запропонувати політичні рішення щодо компенсації “соціальних програвів” і вивести суспільство з-під удару терористичних загроз.

Список використаних джерел

1. Тероризм в современном мире: истоки, сущность, направления и угрозы [Текст] / [отв. ред. В. В. Витюк, Э. А. Паин]. — М. : Институт социологии РАН, 2003. — 320 с.
2. *Walter, E.* Terrorism: theory and applications [Text] / Enders Walter, Todd Sandler [Keith Hartley and Todd Sandler (eds.)] // Handbook of Defense Economics. — Amsterdam : Elsevier, 1995. — Vol. 1. — P. 213–249.

3. *Konrad, K. A.* Terrorism and the state [Text] / Kai A. Konrad // Discussion papers FS IV 02. 15, WZB. — Berlin, 2002. — 20 p.
4. Европа и США перед вызовами терроризма : [сб. науч. тр.] [Текст]. — М. : ИНИОН РАН, 2003. — 207 с.
5. *Mayntz, R.* Organizational Forms of Terrorism. Hierarchy, Network, or a Type sui generis? [Electronic resource] / R. Mayntz // MPIfG Discussion Paper 2004/4. — Köln : Max-Planck-Institut für Gesellschaftsforschung. — URL : www.mpi-fg-koeln.mpg.de/pu/mpifg_dp/dp04-4.pdf.
6. Терроризм в современном мире: истоки, сущность, направления и угрозы [Текст] / [отв. ред. В. В. Витюк, Э. А. Паин]. — М. : Институт социологии РАН, 2003. — 358 с.
7. *Garr, T. P.* Почему люди бунтуют [Текст] / Т. Р. Гарр. — Санкт-Петербург : Питер, 2005. — 461 с.
8. *Штомпка, П.* Социальные изменения как травма [Текст] / П. Штомпка // Социологические исследования. — 2001. — № 1–2. — С. 38–44.
9. *Hoselitz, B.* Economic Development. Political Strategies and American Aid [Text] / B. Hoselitz, A. Willner // The Revolution in World Politics / Kaplan M. A. (ed.). — New York : Wiley, 1962. — С. 363–365.
10. *Чурков, Б. Г.* Мотивационные и идейные основы современного терроризма [Текст] / Б. Г. Чурков // Психология террористов и серийных убийц: хрестоматия. — Мн. : Харвест, 2004. — 328 с.
11. *Лукабо, Р.* Терроризм: психологические и политические аспекты [Текст] / Р. Лукабо, Х. Фукуа, Д. Кенджеми, К. Ковальски // Психология террористов и серийных убийц: хрестоматия. — Мн. : Харвест, 2004. — 328 с.
12. *Фромм, Э.* Бегство от свободы [Текст] / Э. Фромм. — М. : Прогресс, 1990. — 415 с.
13. *Ольшанский, Д. В.* Психология терроризма [Текст] / Д. В. Ольшанский. — Санкт-Петербург : Питер, 2002. — 286 с.

Надійшла до редакції 01.09.2011

Канцир В. С. Социальные факторы, стимулирующие возникновение терроризма

Раскрыто возникновение и реализация террористических действий как проявления макросистемных социальных факторов.

Ключевые слова: международный терроризм, социальное основание терроризма, этно-территориальный терроризм, религиозный терроризм, социальный терроризм, социальные сети, фрустрационные социальные факторы.

Kantsir, V. S. Social Factors that Stimulate the Emergence of Terrorism

The article is devoted to analysis of appearance and realization of terrorist actions as the display of macro system social factors.

Key words: international terrorism, social basis of terrorism, ethnic and territorial terrorism, religious terrorism, social terrorism, social networks, frustrates social factors.

